

РОЗКОПИ В КИЄВІ НА ГОРІ КИСІЛІВЦІ В 1940 р.

(З матеріалів наукового архіву Інституту археології АН УРСР).

Гора Кисілівка (вона ж Замкова або Флорівська), на якій влітку 1940 р. було проведено археологічні розкопи, лежить в Подільському районі м. Києва. Вона височить над плоскою частиною міста — Подолом і має вигляд ізольованої гори. Під нею, на північ, послався Житній базарний майдан і Нижній Вал, на схід — Андріївський узвіз, а на захід — Ганчари. Гора ця, за визначенням геологів, належить до типу столових гір і являє останець, відокремлений стародавнім розмивом від місцевого плато. Вік цього розмиву четвертинний і приблизно відповідає періоду утворення II тераси Дніпра. Розміри гори, що має напрям приблизно з півночі на південь, 450×210 м. Найвищий пункт її підноситься над рівнем Дніпра на 80 м.

Завдяки своїй ізольованості гора Кисілівка була досить зручним місцем для більш або менш безпечного існування. З Кисілівки відкриваються широкі горизонти на навколишню місцевість; разом з цим стрімкі, майже прямовисні схили її робили цю гору неприступною. Тому вона й була з найдавніших часів заселена, про що свідчить виявлений на ній археологічний матеріал.

З письмових джерел відомо, що в XV сторіччі тут був дерев'яний замок, що дуже потерпів в тому ж таки віці під час здобуття Києва Менглі Гіреєм. Замок було відбудовано в XVI сторіччі. Детальний опис його є в люстрації 1552 р. Під горою вже в XVI сторіччі був монастир. В XVII сторіччі в замку жив київський воевода Адам Кисіль, за прізвиськом якого гора і дістала назви „Кисілівки“. Її називали ще „Замковою горою“ від замку, що стояв на ній, і „Флорівською“ від назви монастиря, розташованого тоді біля її підгір'я. В середині XVII сторіччя замок був спалений, гора деякий час лишалася незаселеною, і на ній найближчі мешканці почали розводити городи та баштани. Десь у середині XIX сторіччя гору приділено під кладовище, що зайняло значну частину її площі. Вільна від цього була тільки південна частина гори.

Історичне минуле гори Кисілівки вже давно привертало до себе увагу археологів. Ще наприкінці XIX сторіччя тут провадили розвідки і розкопи розвідувального характеру М. Ф. Біляшівський (у 80-х рр.) і В. В. Хвойка (в 90-х рр.). Про наслідки цих розвідок не збереглося ніяких відомостей, крім глухих натяків в деяких літературних і архівних замітках. Тоді було зібрано чималу кількість речового матеріалу, майже виключно з XII—XIII сторіччя¹.

Наукове дослідження території цієї гори розпочате з часів радянської влади. В 1932 — 1933 рр. Київський історичний музей провадив

¹ Зберігається у фондах Київського історичного музею.

розкопи на північно-західному уступі гори. Тут, на схилі гори (над вул. Ладо Кецовелі, кол. Воздвиженська), є здавна відслонений масив культурних шарів (понад 4,0 м завтовшки), на який ще наприкінці ХІХ ст. звернув увагу М. Ф. Біляшівський. Частину цього масиву було зрізано розкопами 1932 р. до материкової глини. Ці розкопи дали цікавий керамічний матеріал, але складна стратиграфія гори лишилася не з'ясованою: цю пам'ятку поясняли, як величезне звалище покидів, на якому ніяких слідів від будівель сподіватися було не можна. В 1933 р. було розкопано також і невелику площу на поверхні північно-західного схилу гори, де виявлено рештки майстерень кістяних і металічних виробів з кінця ХІ—ХІІ сторіччя.

В 1939 р. Київський історичний музей провів розкопани в інших пунктах північно-західного схилу гори Кисілівки. Було виявлено рештки напівзотлілих соснових балок і дуже перемішаний культурний шар. В одному місці виявлено скинуті на звалище обрізки мідяних листів у вигляді вузьких смуг та інші покидьки металічного виробництва.

Завданням, що стояло перед розкопами 1940 р., проведеними Інститутом археології АН УРСР разом з Київським Історичним музеєм, було дослідження стратиграфічної структури кисілівського масиву культурних шарів і визначення характеру пам'ятки. Це давало змогу перевірити також і дуже розпливчасті дані розкопів 1932 р. Крім того, малося на меті простежити залягання фрагментів старослов'янської кераміки, виявленої розкопами 1932 р. в цьому, як тоді гадали, величезному звалищі покиді.

Виходячи з цих завдань, місцем розкопів 1940 р. було обрано частину культурного масиву, що безпосередньо прилягав до місця розкопів 1932 р. з південного його боку. Площа, призначена до розкопів, дорівнювала 96 м². Розкопи 1940 р. дали несподівані наслідки, що яскраво висвітлили цю складну і надзвичайно цікаву археологічну пам'ятку.

Зважаючи на значний схил гори, на якій провадилися розкопи, та на багатоскладовість досліджуваної пам'ятки, розкопи провадилися терасами. Цим досягалось того, що розрізами стінок терас (через 6—4 м) контролювалась послідовність нашарувань. Кожна східна стінка тераси повторювала порядок нашарувань в розрізах усіх інших східних стінок. Розріз північної стінки дав яскраву стратиграфічну послідовність культурних шарів по лінії схилу гори. З трьох розкопаних терас до кінця, тобто до материкової глини, було доведено тільки одну нижню терасу, що безпосередньо прилягала до місця розкопів 1932 р.²

Виходячи з неточних даних 1932 р., спершу почали знімати землю за штихами. Незабаром, як тільки було встановлено культурні шари, цей спосіб був замінений зніманням кожного культурного шару зокрема. За цими ж культурними шарами фіксовано здобуваний розкопами матеріал.

Розкопами 1940 р. встановлено, що потужний культурний шар на північно-західному схилі гори Кисілівки — не величезне звалище покиді, як гадали раніше, а послідовна зміна культурних нашарувань, стратиграфічний запис майже безперервного заселення цієї території Києва

² Нижню терасу доведено до глибини 4,50—4,80 м; середню — до 2,65 м; верхню — до 1 м. *

на протязі багатьох сотень років, аж до Литовського часу від епохи бронзи.

I. Найпотужнішим культурним шаром виявився шар XI—XII сторіччя. Завтовшки він доходив до 2,50 м. Безпосередньо на цьому був негустий рослинний покрив, що не утворив ніяких гумусових відкладів на поверхні ґрунту. В цьому культурному шарі було чимало розколотих кісток переважно великої рогатої худоби; знайдено також кілька кісток коня. Кістки диких тварин були показані кістками й рогами оленя і сарни і кістками бобра, вовка, лисиці. Крім того, знайдено кілька пташиних кісток³.

Не менш численні були також і фрагменти глиняних посудин, вироблених на ганчарському крузі. Череп'я належало посуду, що мав здебільшого форму горшків з одним невеличким вушком і з загнутими у зворотний бік вінцями, що служили опорою для покришки. Під шийкою цей посуд був оздоблений глибоко врізаним орнаментом, у вигляді прямих і однієї хвилястої ліній, але частіше бував орнамент у вигляді ряду окремих глибоких місяцеподібних ямок. Нерідко траплялися фрагменти і неорнаментованого посуду. Тавра на денцях посудин не відзначалися складністю — здебільшого це були перехреснені рельєфні лінії, замкнуті в коло. Знайдено було також уламки великих корчаг з видряпаними знаками власності. З речей іншого призначення й характеру, знайдених тут в далеко меншій кількості, треба відмітити уламок матриці із сланцю ясного кольору для виливання якоїсь металевої речі; на ньому збереглися чітко вирізані уставом XI—XII сторіччя літери НТ/ИТ, як видно, ініціали майстра. Крім того, слід відзначити фрагменти скляних покручених і гладких браслетів різної барви (один оздоблений візерунком, викладений емалевою жовтуватою масою), уламки кольорових скляних каблучок, кістяні орнаментовані гудзики і уламки кістяних накладок, шиферні прясельця, скляні намистини та інші речі характерні для того часу. Слідів монументальних пам'яток, як от рештки жител або майстерень, тут не виявлено. Траплялись окремі уламки цеглин XI—XII сторіччя, деякі з них з прилиплою до них цем'яною.

Весь цей речовий матеріал нічим не відрізнявся від такого ж матеріалу, знайденого на інших ділянках стародавнього Києва тих самих часів. Деякі речі із знайдених під час розкопів 1940 р., наприклад, вироби з кісток, деякі металеві прикраси могли бути вироблені в майстернях, що містилися в той час на самій же горі Кисілівці.

Знахідки окремих плиткових цеглин квадратної форми, іноді з рештками прилиплої до них цем'янки, дають підстави думати, що в XI—XII сторіччях на території Кисілівки існувала якась кам'яна будівля, може, церква, від якої не лишилося жодного сліду. Такі цеглини особливо часто траплялися під час розкопування могил на плато гори⁴.

II. Культурний шар XI—XII сторіччя був порізаний рештками соснових балок і в деяких місцях слідами від паколів, що лишилися від дерев'яних споруд, будованих тут з фортифікаційною метою в XV—XVI

³ Osteологічний матеріал визначив І. Г. Підоплічка. Оброблення цього матеріалу ще не закінчено.

⁴ Ник. Беляшевский. Следы великокняжеской эпохи на горе Кисилевке. „Киев. старина“. 1888, кн. 8, с. 54.

сторіччях. Рештки балок заглиблювалися до 2,20—2,50 м. Подекуди за балки правили стовбури соснових дерев із здертою корою та обрубаними гілками, від яких лишились короткі оцупки. Від таких балок в землі збереглися гнізда з бічними заглибинами. Більшість балок лежала під прямим кутом. В одному місці виявлено рештки дерев'яного помосту, покладеного на соснових лежнях. Від них збереглися глибокі гнізда. Сліди цього помосту можна було простежити, і в суміжних квадратах на північ від виявленого помосту. Біля деяких балок виявлено тонкі пошарки жовтої глини, що були, можливо, рештками глиняної обмазки стін. В одному місці виявлено невелику купу вапняної стінної обмазки з гладкою білястою зовнішньою поверхнею, що колись покривала, як видно, стіни іззовні.

Ці рештки дерев'яних будівель належать до литовського замку, що стояв на цій горі. Замок, як ми дізнаємося з люстрацій 1552 р., мав високі міцні стіни з соснових балок. Стіни ці до половини були зовні обмазані грубим шаром глини. На цих стінах покладено було широкі помости у вигляді плоских дахів, де ходила варта, де складалося каміння й кілля, уживане для захисту поряд вогнепальної зброї. Над стінами височило 15 веж з невеличкими віконцями, з яких стріляли з гармат. Зсередини до цих стін прилягали спеціальні приміщення, так звані городні. В них під час небезпеки врятовувалось з рідинами і майном київське населення Подолу. На території, охопленій замковими стінами, були густо розташовані невеликі будівлі. Замок мав два в'їзди з брамами. Біля головного в'їзду був підймальний міст, перекинутий через рів. В разі небезпеки міст підіймали з допомогою залізних ланцюгів. Другий в'їзд був біля північного схилу Кисілівки проти гори Щекавиці.

Виявлені розкопами рештки дерев'яних споруд були, найпевніше, рештками згаданих вище городень біля північного в'їзду до замку. З рештками замку пов'язуються і фрагменти випалених посудин, виконаних на ганчарському крузі. Ці посудини, звичайно, вироблялися з білої глини. Більша частина їх була вкрита блискучою жовтою або більш тьмяною зеленою поливою. Форма їх була різноманітна. Серед них були грубостінні миски, вкриті поливою зсередини, де вони були оздоблені хвилястою стьожкою, виробленою гребенем, що підвищувалася між двома хвилястими смугами, проведеними гребенястим інструментом; чайники з короткими похило поставленими носиками; банкоподібні посудини з хвилястою поверхнею, оздобленою на хвилях смугами втисненого орнаменту. Такі посудини були зовні нерівномірно вкриті дуже тонким переривчастим шаром темнозеленої тьмяної поливи; дуже поширені також банкоподібні посудини з білої глини без поливи з фігурно вигнутими і рівно обрізаними вінцями, поцяткованими тонкими подовжніми смугами. З речей іншого призначення тут знайдено уламки грубих вузьких цеглин з подовжніми жолобками на верхньому боці, залізни кovanі гвіздки з великими масивними головками. До XIV—XV сторіч треба віднести і два залізни наконечники стріл, знайдені у верхніх шарах. Ці наконечники мали масивне чотиригранне вістря і досить короткий і тонкий насад.

Археологічний матеріал Литовського часу, знайдений на території УРСР, нечисленний і мало вивчений. Отже, аналогічний речовий ма-

теріал з кислівських розкопів 1940 р. являє певний інтерес, особливо для вивчення кераміки XIV—XVI сторіч.

Під згаданими двома верхніми культурними шарами залягав прошарок щільної буруватої землі. Знахідок в ньому майже не траплялося. Цей прошарок був неоднаковий завтовшки (місцями сягав до 30 см) і показував, очевидно, певну перерву в заселенні цієї частини території Кисілівки між кінцем X і початком XI сторіччя.

Всі нижчі культурні шари містилися в землі, яка щільно злежалася і яку через те було дуже важко розроблювати під час розкопін.

III. Культурний шар під згаданим вище прошарком щільної буруватої землі складався із шматочків деревного вугілля, чималої кількості фрагментів глиняного посуду IX—X сторіччя та численних кісток тварин. Він доходив до глибини 3,70 м. Тут виявлено рештки двох жител. З них до кінця досліджено тільки нижнє по схилу гори житло. Воно, як показали розкопи, існувало досить довгий час, можливо, з кінця IX сторіччя і було перебудовано в X сторіччі. Тоді ж таки в ньому було споруджено і масивну піч. Ця піч була висічена в шарі навмисно нанесеної і добре втрамбованої жовтої глини. Склепіння печі випілене з глини з домішкою соломи, а черинь був з добре вигладженої глини. Всередині піч випалено до червоного. Вона стояла, як видно, в північно-західному кутку житла. За нею виявлено рештки дерев'яних балок — підвалин від стін, що сполучалися, якщо судити по залишених ними гніздах, під прямим кутом. Частина глиняного шару між стінами житла і задньою поверхнею печі (коло 1,0×2,0 м) була, певно, лежанкою. Межі цього житла можна було простежити тільки зі східного і почасти з північного напрямів, в інших своїх частинах воно знищене урвищем, на самому краї якого виявлено рештки цього житла. Приблизно у віддалі 2 м на південний схід від печі було 4 гнізда від дерев'яних стовпів, що з них 2 мали нахил (45°) до печі. Навколо решток житла виявлено сліди плетениці з тонких порівняно широких дерев'яних смуг, частенько двошарових із земляним прошарком. Можливо, що ця плетениця була рештками стінок житла. Таку ж плетеницю виявлено і в рештках нижнього, старішого житла; частина її заходила під глиняний шар з піччю новішої будівлі. В цьому ж місці, в шарі старішої будівлі виявлено багато риб'ячої луски що лежала широкою смугою. Трохи збоку було два гнізда від нижніх частин дерев'яних кілків.

Переходячи тепер до короткого огляду речового матеріалу, знайденого в цьому культурному шарі, треба відмітити, що знахідки із старішої і з нової будівлі X сторіччя були цілком аналогічні. Такі ж речі знайдено і в рештках дуже зруйнованого житла, розташованого вище по схилу гори. Це житло лежало майже безпосередньо під пізнішими культурними шарами XI—XII сторіч.

У рештках усіх згаданих жител і біля них знайдено велику кількість кісток тварин як свійських, так і диких. З південного боку нижнього житла знайдено нижню щелепу старого лося великих розмірів. Біля верхнього житла знайдено два уламки трубочастої людської кістки із слідами дії вогню.

Кераміка з усього цього культурного шару (а також і з печі) одноманітна і типова для тих часів. Це уламки горщиків без вушок, здебільшого вироблених на ганчарському крузі й оздоблених неглибоким

орнаментом, що вкриває звичайно мало не всю поверхню посудини. Незначна кількість фрагментів ліпної кераміки належала, як видно, неорнаментованим посудинам. Зіставляючи цю кераміку з посудинами, виявленими в київських похованнях X сторіччя, датованими арабськими привізними речами, або з керамікою Шестовицького (біля Чернігова), Гнездовського (біля Смоленська) та інших могильників X сторіччя, можна констатувати тут цілковиту схожість. Серед речей іншого характеру, добутих з цього культурного шару, треба відзначити кістяні проколки у вигляді розколотих кісток із загостреним кінцем, уламок кістяного одностороннього гребінця, складеного з пластинок, скріплених залізними гвіздками (знайдено коло печі). Гребінець був орнаментований трьома поперечними смужками з нарізних ліній. Тут же знайдено кістяну річ у вигляді плоскої розколотої вповдовж кістки з глибокими виїмками на кінцях (один кінець наполовину обламаний). Ця річ могла служити для плетіння рибальських сіток; вона знайдена біля решток старішого житла. З металевих речей знайдено невелику (15 см завдовжки) залізну сокиру з виїмкою та відбитою борідкою. Біля печі піднято шматок залізної жужелі з краплиною застиглою на ній міді. Дві невеличкі грудки такої ж залізної жужелі знайдено в завалі печі.

Отже, розкопинами тут відкрито рештки слов'янського поселення, розкинутого в IX—X сторіччях на північно-західному схилі гори Кисілівки, близько лісового струмка Киянки, що впадав недалеко від цього місця в лісову річку Глубочицю, притоку р. Почайни. Нині від цього селища, очевидно, лишилася дуже незначна ділянка; більша ж частина його знищена виїмкою, вирізаною в цьому місці гори, як видно, в XIV сторіччі для північного в'їзду до замку. В цьому селищі мешкало бідне населення, що жило поряд хліборобства з рибальства й мисливства. Це єдине покищо місце поселення IX—X сторіч, зафіксоване археологічними розкопками на цій горі. Але, знахідка під час розкопів 1939 р. у верхній частині гори саманідського срібного диргема 943 р., а також знахідка в 1908 р. скарбу, що складався з херсонських монет другої половини IX сторіччя і кінця X сторіччя⁵, промовляє про ширше заселення в той час території цієї гори, а також про те, що там так само жили й представники заможнішого прошарку населення. Знайдена В. В. Хвойкою в кінці XIX віку половина глиняної формочки для виливання привісків, що імітували диргеми, говорить за існування тоді на Кисілівці майстерні, яка вироблювала прикраси широкого вжитку.

На цій горі не знайдено жодного стародавнього поховання. Кисілівське населення IX—X сторіч ховало своїх небіжчиків десь за межами цієї гори.

Безпосередньо під шаром X сторіччя був прошарок жовтуватого суглинку, який лежав похило і потроху звужувався⁶. В ньому знахідок не траплялось. За визначенням геологів, які обізналися на місці з геологічною будовою ділянки розкопів, — цей шар суглинку природного походження і є наносом на стародавній похований ґрунт характеру

⁵ Скарб складався з таких монет: Василя I (867—886 рр.) — 28, Василя I і Константина (867—870 рр.), — 2, Романа I Лекалена (920—944 рр.) — 5, Романа II (959—968 рр.) — 1, Нікіфора Фоки (963—969 рр.) — 1.

⁶ Товщина цього прошарку — 0,45, 0,25 та 0,10 м.

чорнозему. Глибше цей похований ґрунт потроху переходить в материкову породу — в лесоподібний суглинок.

IV. На поверхні стародавнього ґрунту і почасти в ньому виявлено давніший слов'янський культурний шар. За характером кераміки його треба датувати VI—VII сторіччями. Проти верхніх культурних нашарувань цей шар був менше насичений культурними рештками. Він склався з найдрібніших шматочків вугілля, нерівномірно розкиданих у верхній частині похованого ґрунту. Тут же і трохи глибше (до 4,10 м завглибшки) трапилися фрагменти глиняних посудин і невелика кількість кісток тварин. Серед останніх, за визначенням І. Г. Підоплічки, був ріг степової кози — сайгака.

Кераміка цього культурного шару різко відрізняється від кераміки верхнього шару IX—X сторіч. Вона ліпного виробу, двох видів. До першого виду належать уламки досить великих посудин з легко профільованими вичеревками, що наближаються формою до банкоподібних посудин. Вінця або злегка відігнуті, або майже прямі. Ці посудини, очевидно з усього, вичеревкові, були оздоблені смугами хвилястих або прямих ліній, зроблених гребенястим інструментом, або рядами поодиноких, найчастіше хвилястих ліній. В одному з таких фрагментів орнамент має вигляд злитих в одну лінію півкіл. Другий вид кераміки з цього культурного шару — товстостінне череп'я неорнаментованих посудин грубого виробу. Серед посуду цього виду часто трапляються грубі тарілки з дуже низьким краєм. Цей ґатунок кераміки близький до ліпної кераміки VIII сторіччя і самого початку IX сторіччя, знайденої під час розкопін останніх років у Києві на території стародавнього до-володимирівського міста. Проте, виявлення його разом з першим видом стародавньої слов'янської кераміки відсуває датування на VI—VII сторіччя. Цей вид кераміки довго лишався в побуті стародавнього населення і зустрічався ще й пізніше вже поруч з керамікою, виробленою на крузі (наприклад, в Буромському городищі на Чернигівщині IX—X сторіч і в Райках на Бердичівщині XII—XIII сторіч).

Цей культурний шар треба пов'язати з тим слов'янським племінним союзом, який перебував в VI—VII сторіччях на території середньої Наддніпрянщини, а в той час тут могли бути тільки анти. Таке датування підкріплюється ще знахідками на території Кисілівки мідяних візантійських фолісів імператорів Анастасія I (498—518 рр.) та Юстиніана I (527—565 рр.), що показують на заселення цієї гори в той час. Обидві ці дати збігаються з двома періодами вторгнень слов'ян на Балканський півострів.

На поверхні згаданого стародавнього ґрунту, в культурному шарі VI—VII сторіч, виявлене невелике вогнище (0,70×0,90 м). Воно складалося з незначної кількості білястого сухого попелу, де, крім невеликого числа дрібних вуглинок і кількох шматочків перегорілої кераміки другого виду, нічого не знайшлося. Такий попіл міг утворитися тільки від перегорання легкого, швидкозаймистого матеріалу, як от: сухий хмиз або висохлі стеблини рослин.

Дальші нижчі культурні шари не мали в собі ні вкраплення дрібного вугілля, ні кісток тварин, як спостерігалось у вищому, антському, культурному шарі. Це були місця, більш або менш насичені тільки фрагментами глиняних посудин.

Тут виявлено два культурні прошарки, що залягали у змішаному ґрунті, перехідному від стародавнього похованого ґрунту до материкових відкладів.

У вищому прошарку знайдено фрагменти посудин культури так званих „полів поховань“. Виявлена тут кераміка „полів поховань“ належить до двох періодів розвитку цієї культури — раннього і пізнього. З пізнішого часу III—IV сторіч нашої ери — збереглися тільки 5 невеликих фрагментів зроблених на крузі тонкостінних посудин. З них 4 черепки належать, як видно, одній посудині темносірого кольору; уламком іншої посудини є черепок ясносірий, оздоблений по матовому тлі зубчастою виглянсованою лінією. Всі ці фрагменти посуду виявлено в одному місці північно-східного боку розроблюваної площі нижньої тераси розкопів на глибині 3,60—4,20 м.

До давнішого періоду культури „полів поховань“ належать знаходжані тут на глибині 4,0—4,4 м досить численні фрагменти глиняних посудин так званого Зарубінецько-Корчоватського типу. Всі вони ліпного виробу. Поверхня їх глянсована, чорного або темnobрунатного нерівного кольору з чорними плямами. Профіль більшості цих посудин різко виявлений кутувий.

Серед уламків цієї кераміки виявлено великий фрагмент зовсім плоскої грубостінної тарілки без загнутих країв. Поверхня її вигладжена і в деяких місцях мала невеликі ямки, пороблені зашпопом пальців.

Базуючись на цілковитій аналогії цього череп'я з керамікою могильника ранніх „полів поховань“, виявленого біля с. Корчоватого (околиці Києва), згадану кисілівську кераміку треба датувати часом від II сторіччя до нашої ери до I сторіччя нашої ери. До того ж часу належать і два фрагменти римської амфори з роздвоєними ручками, знайдені на тій же глибині.

Можливо, згадані щойно рештки мають зв'язок з поселенням, що було тут колись. Проти поховань говорить самий факт знахідки досить численного череп'я від посуду (а не більш або менш цілих урн), уламок глиняної тарілки, відсутність кальцинованих кісток. Відсутність характерного для решток поселень культурного шару можна було б пояснити тим, що тут виявлено тільки незначну частину околиці цього поселення.

Слід відзначити ще одну знахідку, що має, без сумніву, великий інтерес. Це фрагмент глиняної посудини досить грубостінної, очевидно, кратероподібної форми, добре зробленої на крузі. Майже пряма шийка її ззовні оздоблена по матовому тлі рядками косо спрямованих вузьких виглянсованих смужок. На вичеревку ця посудина під самою шийкою була оздоблена рядками відбитків гребенястого штампу, розташованих „ялинкою“. В цій посудині, очевидно, поєднувалися старі традиції оздоблення кераміки глянсуванням та висока техніка, з одного боку, і орнаментальні елементи — відбитки гребенястого штампу, що пізніше, в IX—X сторіччях, були дуже поширені в слов'янській кераміці типу так званих роменських городищ. Другий, цілком аналогічний до цього фрагмент посудини знайдено під час кисілівських розкопів 1932 р. Різниця між цими фрагментами полягає в сполученні відбитків гребенястого штампу — на цьому черепку вони розміщені в шаховому порядку.

Маючи на увазі сказане вище про перший черепок, можна було б датувати його часом, не пізніше від V сторіччя до нашої ери.

Другий, найбільш заглиблений, і останній культурний прошарок являв розкидані фрагменти стародавніх посудин часів пізньої бронзи. Цей прошарок окремими черепками доходив до глибини 4,80 м, тобто до шару материкового суглинку. Тут також було два види кераміки — обидва багато орнаментовані. До одного виду належать посудини, поспіль укриті врізаними або тонкими лініями, різноманітними сполученнями відбитків гребенястих і гладких штампів. Трохи збоку від них на тій самій глибині знайдено невеличку посудинку майже банкородібною форми, багато оздоблену на поверхні місяцеподібними відбитками від зазубленої черепашки виду *Unio*.

Другий вид кераміки — фрагменти посудин, оздоблених на поверхні різноманітними сполученнями рельєфних смужок. Ці смуги були або наліплені на поверхні посудини, або ж вироблені з товщі стін посудини. Іноді на тій самій посудині обидва ці види смужок сполучалися. Деякі смужки переривалися ямками, витисненими кінцем пальця. Глина без помітної домішки. Поверхня цих посудин згладжена.

Крім згаданого керамічного матеріалу, в цьому культурному шарі знайдено дві кам'яні кульки з відбитими частинами, можливо, верхняки зернотерок.

Майже повну аналогію до кислівської кераміки часів бронзи можна знайти в кераміці з нижніх культурних шарів „Княжої гори“ під Каневом.

Г. В. Підгаецький у доповіді про зв'язок Лівобережжя і Правобережжя Дніпра в епоху бронзи на території УРСР, зачитаній на IV науковій конференції Інституту археології АН УРСР на початку лютого 1941 р., цей тип кераміки схарактеризував як окремий варіант катакомбної культури. Він умовно назвав його середньодонським варіантом і накреслив широкі межі його поширення. Ця середньодонська катакомбна культура, як доводив Г. В. Підгаецький, була пов'язана з пізньотрипільською.

Нижче від цього культурного шару з череп'ям часів пізньої бронзи йшов материк — лесоподібний суглинок.

Треба зауважити, що всі виявлені на Кислівці культурні шари не були ізольовані один від одного. Тому нерідко окремі фрагменти посудин з нижніх шарів лежали у верхніх, і навпаки. Найчастіше траплялося це в нижніх, неначе збитих культурних шарах. Проте глиняна маса керамічного матеріалу в кожному культурному шарі не піднімалася вище і спускалася нижче свого шару. З огляду на те, тут не можна говорити про істотні зміщення шарів.

Підсумки кислівських розкопів 1940 р. можна формулювати так.

Крім фіксації перебування антів на території майбутнього Києва, факту, що являє значний інтерес для уточнення меж розселення антів і характеру антського речового матеріалу, тут репрезентовано багатовіковий стратиграфічний запис, що переконливо говорить про довгочасне заселення цього пункту території Києва. Тут виявлено майже безперервне існування автохтонного населення, починаючи з часів найдавніших „полів поховань“, близьких до самого початку нашого літочислення (II сторіччя до нашої ери — II сторіччя нашої ери), далі через культуру пізніших „полів поховань“ (III—IV сторіччя), через антів (VI—VII сторіччя) — до

дофеодалних часів, потім до часів Київської Русі в епоху її розквіту і занепаду (IX—X, XI—XII сторіччя) і, нарешті, до тих часів, коли Київ перебував під владою спочатку Литви, а тоді Польщі (XIV—XVI сторіччя), тобто на протязі майже 2000 років, охоплюючи і мало висвітлені історією часи.

LES FOUILLES A KYJIV SUR LA COLLINE KYSILIVKA EN 1940

La colline Kysilivka (autrement aussi Zamkova ou Florivska Hora) se trouve à Kyjiv dans le quartier Podil. Elle présente le reste d'une hauteur de la rive droite du Dnipro aux versants raides mesurant 450×210 m., 80 m au-dessus du niveau de la rivière.

Le nom de Zamkova provient du chateau (zámok) qui existait ici au XV—XVII siècles. Au XVII s. dans ce chateau habitait Adam Kysil, voïvoda de Kyjiv.

L'exploration archéologique de Kysilivka a été commencée dans les années 80—90 du siècle dernier par N. Biljašivsky et V. Chvojka.

En 1940 l'Institut d'Archéologie de l'Académie des Sciences de la R. S. S. d'Ukraine et le musée historique de Kyjiv ont exécuté les fouilles dans le versant nord-ouest de la colline. On a établi que la couche archéologique, très épaisse ici, présente une juxtaposition de couches archéologiques — l'enregistrement stratigraphique presque continu de la vie pré-historique sur ce territoire de Kyjiv depuis l'âge du bronze jusqu'à l'époque cosaque.

I. La couche archéologique la plus récente remonte au XV—XVI ss. Elle est composée de restes des constructions en bois du château.

II. La couche la plus épaisse était celle de XI—XII ss. Elle contenait une grande quantité d'os d'animaux brisés (principalement du bétail), les débris de vases en terre cuite, faits au tour, pour la plupart des vases à une anse, fragments de bracelets en verre, des perles en verre, des boutons en os, des fusaioles de chiste etc.

III. Le déblayement de la couche de IX—X ss. révélait les nombreux débris d'ossements d'animaux et des fragments céramiques, pour la plupart des vases fabriqués au tour sans anse et à décor incisé; on a trouvé ici des perçoirs en os, un fragment de peigne en os, une petite hache de fer etc.

Dans cette couche on a découvert les restes de deux habitations avec un poêle massif dans le coin, bâti d'argile. Les murs de ces habitations ont été construits probablement ayant pour le carcasse des branchages entrelacés.

IV. Sous la couche stérile de terre argileuse, sur la surface de l'ancien sol et en partie en dessous, était découverte la troisième couche archéologique slave, plus ancienne encore, celle de VI—VII ss. Dans cette couche se rencontraient exclusivement les débris de la céramique faite à la main—récipients assez grands en forme de pots, à décor exécuté en lignes onduleuses, et des vases grossiers, aux parois épais sans ornements.

Plus bas se trouvaient deux couches archéologiques qui ne contenaient que de petits fragments de céramique. La couche supérieure appartient à la culture des champs d'urnes funéraires de deux périodes : II—I ss. avant notre ère et III—IV ss. de notre ère. La couche inférieure se caractérise par les fragments de vases de l'âge du bronze tardif.
